

КУЛЬТ ВОЇНА-ЗВІРА В КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Антон БОНДАРЕНКО

аспірант відділу української етнології ННДІУ

Анотація. У статті розглядається культ воїна-звіра в козацьку добу історії України. Хронологічно стаття охоплює період з XV по XVIII ст. Проводиться аналіз різнопланових відомостей про культ воїна-звіра в середовищі мілітаризованої козацької спільноти. Розглядається зв'язок між цим культом в козацьку добу і тотемічними військовими звичаями більш ранніх історичних періодів. Дається огляд явища існування характерників, військової еліти козацтва. Розкриваються фольклорні уявлення про здатність містичного перевтілення козака-характерника. Використовуються історичні, етнографічні й лінгвістичні дані. Тема статті знаходиться на перетині досліджень з української міфології та історії військової справи.

Ключові слова: Україна, козацька доба, воїн-звір, перевертень, характерник.

Українське козацтво, що сформувалося як особливий стан у XV ст., уже в середині XVI ст. являло собою потужне військово-суспільно-політичне утворення. Козацька спільнота здебільшого складалась з войовничих налаштованих угруповань, які не хотіли миритися з насадженням кріпацького ладу і покатоличенням. На противагу цьому українське козацтво як військовий стан зберігало і охороняло давні традиції. Архаїчний культ воїна-звіра, який веде свої витoki з тотемних вірувань давніх праукраїнців, дуже поширений у тогочасному військовому середовищі. Особливо розповсюджений він був у віддалених рідконаселених районах, що межували з Диким Степом: серед «низових козаків» прикордонних містечок і «січовиків» Запорозької Січі.

Стаття є частиною реалізації дисертаційного дослідження на тему «Культ воїна-звіра в українознавчому вимірі», яке проводиться в межах виконання держбюджетної науково-дослідної роботи «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці у світовій цивілізації і культурі» (2010–2012).

Ми маємо на меті розглянути культ воїна-звіра в Україні у період Козацької доби. Хронологічно стаття охоплює історичний період з кінця XV по XVIII ст. Тема статті знаходиться на перетині досліджень з української міфології, фольклористики, лінгвістики, а також історії військової справи пізнього середньовіччя – Нового часу. Дослідження в кожній з цих галузей розпочалися відносно недавно, а активізувались тільки в останні роки. Отже, на нашу думку, дослідження з даної теми надзвичайно актуальні.

Об'єктом нашого дослідження є духовний світ, світоглядні уявлення українців у XV – XVIII ст. та українські військові традиції. Предметом – власне культ воїна-звіра серед українського військового стану в період з XV по XVIII ст. Мета статті – проаналізувати відомості про культ воїна-звіра в українському військовому середовищі в XV – XVIII ст., здійснити спробу їх систематизації для подальших досліджень.

Завдання – розглянути культ воїна-звіра у військовому стані українського козацтва, спираючись на історичні, лінгвістичні, етнографічні відомості.

Джерельна база нашого дослідження складається з українських історичних пісень, козацьких легенд і переказів. Видання «Савур-могила» містить козацькі легенди і перекази, в тому числі й такі, в яких є образи воїнів-вовків або ж воїнів-перевертнів [11]. Збірник легенд «Змієві Вали» теж подає козацькі легенди, зокрема важливий для нашої праці переказ про Івана Сірка, записаний Д.Яворницьким [5]. У збірнику фольклору «Народна пам'ять про козацтво» для нашої праці в першу чергу важливі народні перекази про Семена Палія, зафіксовані Я.Новицьким [10].

Культ воїна-звіра в українському військовому середовищі в XV – XVIII ст. досліджувався мало. Питання культу зв'язів в Україні в цей історичний період висвітлювалось тільки в окремих статтях. Досить ґрунтовно вивчав цю тему Л. Залізняк, подаючи відомості про існування явища воїнів-зв'язів у межах своїх робіт з давньої історії України та з історії українського козацтва [3; 4]. Ю.Фігурний у праці «Історичні витoki українського лицарства» один з підрозділів присвячує традиції культу зв'язів в середовищі українського козацтва. Значна частина підрозділу праці присвячена дослідженню зародження цієї мілітарної традиції [13]. Фундаментальна праця Д.Яворницького «Історія запорізьких козаків» має важливу для нас інформацію про козаків-характерників, а також про січового отамана Івана Сірка. У другому томі цієї праці детально описується період, коли Сірко був кошовим отаманом Запорозької Січі [14]. О. Апанович займалась дослідженням видатних постатей історії України козацької доби, зокрема розглядала особистості Максима Кривоноса й Івана Сірка [7]. Важливі для нашої праці історичні відомості містить біографічний нарис Ю. Мицика «Отаман Іван Сірко» [8]. Стаття С. Коваленка про Брацлавського полковника Данила Нечая подає відомості про військовий шлях цього відомого полководця, якого ще за життя вважали чаклуном-характерником [6].

Формування козацтва як військового стану українського суспільства пов'язане з наслідуванням і збереженням давніх звичаїв, які існували в Київській Русі: суспільних, політичних, а також культурних і міфологічних. Д.Яворницький писав

про наслідування козацьким військовим станом елементів суспільного устрою Київської Русі. «Українська народність, вихована на вічевому ладі, самосуді і самоуправлінні, лише згодом потрапила в залежність до Великого Литовського князівства (...) Запоріжжя, з його товариством, виборністю старшин, військовими радами, спільним скарбом, загальною для старшин і простого козацтва їжею, окремими куреннями – все це ті самі громадсько-вічові порядки давнього південноруського життя, лише на найвищій стадії розвитку» [14, 13].

Слід зауважити, що саме військові традиції зберігались в першу чергу. Йдеться про ряд військових звичаїв, які українське козацтво наслідувало від Київської Русі. В період Нового часу змінились прийоми ведення бою, стратегії й тактики військових компаній. Проте для українського війська сталими лишались військові традиції, пов'язані з міфологією, «військове світосприйняття». Ймовірно є те, що військовий культ воїна-звіра був наслідуваний українським козацтвом від тотемного культу воїнів Київської Русі. Автор цієї статті [2, 209–213] досліджував культ воїна-звіра в Київській Русі. У XV – XVIII ст. він був пережитком, анахронізмом, певним спадком аналогічного культу військового стану періоду Київської Русі й більш ранніх періодів.

Поняття воїна-звіра, воїна-перевертня в козачу добу тісно пов'язане зі станом козаків-характерників. Явище характерництва в українській військовій справі малодосліджене. Досліджуючи характерників і їх звичаї, ми можемо спиратися тільки на фольклор і поодинокі писемні згадки.

Вважається, що характерники становили еліту серед козацького військового стану. Це твердження спирається на те, що характерниками називали воїнів, які займали високі військові посади отаманів, полковників тощо. Часто козаків-характерників називали ще химородниками (чаклунами), голдовниками (чарівниками). Також іноді явище характерництва пов'язується із знахарством. Справедливим є твердження, що у фольклорі основною відмінністю характерника від знахаря або чарівника є те, що характерник наділений в першу чергу «військовою магією» [7]. Фольклор змальовує характерників чарівниками, чаклунами і перевертнями, кращими воїнами. Згідно з козацькими легендами характерники відзначалися надзвичайною фізичною силою, витривалістю, не знали страху на полі бою. Є багато переказів про те, що такий воїн володів багатьма мовами, міг насилати на ворогів сон чи ману. Козак-характерник у фольклорі наділяється надприродними можливостями всезнання.

Козаку-характернику приписувалась можливість перетворюватись на вовка або на мисливського пса. Наголосимо, що вміння воїна «обертатися», бути перевертнем в українському фольклорі часто є однією з головних містичних здібностей, якою наділяється характерник. Саме перевертництво характерників в усній народній творчості завжди розцінювалось майже виключно позитивно. Дані з козацьких легенд і народні повір'я тісно пов'язують козацтво, а особливо січовиків і характерників, з уявленнями про «людей-звірів», вовкулаків, перевертнів. Так, за народним повір'ям, такого воїна не можна вразити ні кулею, ні холодною зброєю, а лише сріблом або осиноним кілком. Такі якості фольклор приписував і міфічному вовкулаці, «людині-вовку».

Козацька легенда так переповідає про смерть і похорони характерника. В Запоріжжі

живе старий запорожець на ім'я Довгий. Одного дня він тривалий час спілкується з іншим старим запорожцем, ніби віддає останні вказівки. Невдовзі після цього Довгий помирає. Після своєї смерті запорожець не лежить покійником, а рухається – «совається по лаві». Через це його навіть доводиться зв'язувати канатом. Найбільш вражаючим легенда змальовує безпосередньо процес поховання старого запорожця: «Зійшлося там чоловіків стільки запорожців, викопали яму і давай ховать без попа. Як спустили його в яму, Довгий і каже: «Ну, братця, давайте осиковий кілок та будемо печатать. Забили йому кілок у груди і засипали землею». Далі переказ повідомляє, що «голдovníків (чарівників) попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по-своєму» [11]. Як видно з легенди, характерник ніби знає все наперед, навіть коли йому лишати цей світ. У груди йому забивають осиновий кілок, до того ж запорожець сам віддає наказ це робити. Осиновий кілок – це пряма вказівка на те, що в інший світ йде не звичайна людина, а чарівник і перевертень. Відсутність християнських попів на похоронах запорожців-характерників може бути непрямим свідченням наслідування ними давніх дохристиянських звичаїв.

Козацькі легенди часто змальовують обертання воїна у звіра, як правило, у вовка. Наведемо козацький переказ, центральне місце в якому займає опис перевтілення козака-запорожця на вовка. В переказі йдеться про запорозького козака Матвія Шутя, який жив на хуторі в урочищі Сагайдачному. Через річку він перевозить велетенського вовка, який ричить і виє. Згодом з'ясується, що цим вовком був запорожець на ім'я Павло. Текст переказу не подає пояснень, чи був перед Шутем справжній вовк, чи людина, яка настільки ввійшла в звірячу роль, що нічим не відзнялася від вовка. Показовим є і пояснення самого запорожця Павла: «Прийшлося тікати з бувальців, так, щоб кому не в замітку, я шкуру на себе і побіг вовком». Отже, з його слів так і не зрозуміло, чи накинувши вовчу шкуру, він обернувся в справжнього вовка, чи весь час «удавав» з себе вовка – біг у вовчій шкурі, вив, ричав по-вовчому. Зауважимо, що Матвія Шутя фольклор зображає як досвідченого воїна: з інших переказів ми дізнаємось, що він був козацьким ватажком. До того ж козака-перевертня Павла він знав ще раніше [11, 62]. Звернемо увагу на те, що в переказі саме перекидання на звіра пояснюється простою необхідністю і зображується як військова хитрість.

Порівняння українського козацтва з вовками – дуже розповсюджене явище в українському фольклорі. В піснях і думках козакам надавався епітет «сіромаха», «сірома». Так само «сірим» або «сіромахою» в Україні називали вовків. Отже, ці слова могли бути вжитими і в значенні «козак», і в значенні «вовк». Те ж саме можна сказати і про похідне від «сірий» – «Сірко», що було однією з назв вовка й поширеною кличкою собаки. Одночасно це слово слугувало розповсюдженим козацьким прізвиськом. Найвідомішим носієм цього прізвиська був знаменитий кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко.

Іван Дмитрович Сірко походив із православної української шляхти родом з Поділля. У 2-й половині XVII ст. протягом тривалого часу був отаманом Запорізької Січі, військо обирало його на цю найвищу посаду вісім разів [14, 200]. Сірко відзначався надзвичайним військовим талантом. У період його керування запорозьке військо вело успішні бойові дії проти Кримського ханства і

Османської імперії. Війська кримських татар зазнали кілька нищівних поразок і були змушені перейти до оборони [1, 192 – 200].

Зв'язок між історичною постаттю Івана Сірка і міфічним образом воїна-звіра, перевертня надзвичайно великий. Ім'я видатного отамана, під яким він ввійшов в історію, тобто «Сірко», має виразну вочу етимологію [4, 140].

Народні перекази, що ґрунтуються на козацьких легендах, наділяють Івана Сірка містичною можливістю перетворюватися на вовка або на мисливського собаку. Так він ніби здійснював розвідку і тому завжди знав наперед усі ворожі задуми. Наведемо один з багатьох переказів про І. Сірка, які були широко розповсюджені серед населення Запорозжя, записаний Д.Яворницьким. В ньому йдеться про напад татар на Січ. Татари захопили в полон невеличких і поверталися до Криму. Козаки на чолі з Сірком рушили за ними. Далі переказ оповідає, що Сірко «добіг до татар, та бачить, що їх дуже багато, а козаків дуже мало. Він скочив з коня, дав його другому козакові, а сам – кувирдь та й зробився хортом і побіг до татар. Татари бачать – хорт, та красивий такий, дуже подобався він їм. Узяли вони його, нагодували, приручили до себе. А як стали ті татари оддыхати, то той хорт поробив їм так, що вони всі поснули. Тоді він назад, до козаків, та знов – кувирдь, і вп'ять зробивсь чоловіком. Кинувсь тоді з козаками на татар, усіх їх порубав, а християн вернув назад, на городи» [5, 49 – 50].

Принциповим є те, що історичні документи часто подають свідчення надприродних здібностей Івана Сірка. Зокрема, незадовго до смерті видатного запорозького отамана на таємному розпиті московських емісарів писар Биховець про останні роки життя Сірка розповів таке: «Коли Сірко кошовим був, то від нього ніякого добра великому государеві не було; а казати йому явно ніхто про це не смів, бо всі його, чи то з волі Божої, чи через хитрість якусь, надзвичайно боялися, і що він було задумає, те й зробить...» [14, 367]. Як бачимо з цього історичного документа, вміння Сірка впливати на людей пояснювалося не якимись людськими рисами вдачі, скажімо, красномовністю, освіченістю тощо, а «Божою волею» або «якоюсь хитрістю». На нашу думку, цю «хитрість» в даному разі слід розуміти як «премудрість» і «всезнання» билин більш раннього часу.

Аналогічно фольклорна традиція зображає й інших відомих історичних діячів – козацьких провідників. У легендах, піснях і думках вони названі характерниками, чарівниками-перевертнями.

Характерником змальовується образ відомого провідника Визвольної війни Данила Нечая. Він походив з православної української шляхти герба Побуг. У 1648–1651 роках очолював Брацлавський полк. Нечай відомий як талановитий воєначальник, один з найближчих соратників Богдана Хмельницького. На початку 1651р. Нечай загинув в боях з переважаючими силами військ Речі Посполитої в м. Краснім [6].

Фольклор наділяє Нечая якостями перевертня, здатного обертатися на звіра. У багатьох варіантах історичних пісень про Нечая розповідається, що його можна було вбити тільки як чаклуна або перевертня [7]. За деякими даними, Нечай був убитий саме срібною кулею. Точніше, це був срібний гудзик, яким польські жовніри зарядили рушницю спеціально для знищення Нечая – вороги були переконані, що звичайна куля не здатна завдати йому шкоди [13, 46].

Звертають на себе увагу пісні, у яких в образі Данила Нечая ми можемо побачити схожі риси з

образами билинних богатирів періоду Київської Русі:

*Повернувся козак Нечай на лівеє плече,
А вже з ляшків, вражих синів, кров ріками тече.
Повернувся козак Нечай на правую руку –
Не вискочить Нечаїв кінь із лядського трупу.*

Зауважимо, що головні герої давньоруських билин, богатирі, князі й волхви часто зображуються перевертнями, воїнами-звірами або ж просто наділяються рисами звірів [2, 211]. Схожість фольклорних образів богатирів-перевертнів з фольклорними образами козацьких провідників свідчить на користь неперервності військово-міфологічної традиції від давньоруського періоду до періоду козаччини.

Образ Данила Нечая у фольклорі часто змішується з образом іншого видатного провідника часів Визвольної війни – Максима Кривоноса. Кривоніс був найзначнішим сподвижником Богдана Хмельницького на початку Визвольної війни і в 1648 р. очолював визвольний рух на Правобережній Україні. Народна традиція приписує йому якості характерника і пов'язує його образ з чаклунством і перевертництвом. Так само його нібито не можна було вбити звичайною зброєю, лише спеціально заговореною або срібною [7].

Відомі військові діячі й більш пізнього часу, яким народна традиція приписує якості характерників, чаклунів і воїнів-перевертнів. Один з них – Семен Палій. Семен Пилипович Палій (Гурко) походив з міста Борзни Ніжинського полку. Свое прізвище здобув на Січі «за славноє рицарство і храбрость». У 90-х роках XVII ст. він очолює визвольну боротьбу проти католицьких магнатів і євреїв-орендарів на Фастівщині й Білоцерківщині. На початку XVIII ст. цей рух надзвичайно посилюється і фактично переріс у визвольну війну. У вересні 1700 р. урядом Речі Посполитої на придушення повстанців були вислані значні військові сили. Козацькому війську на чолі з Семеном Палієм вдалося нанести їм поразку і примусити відступити. В результаті успішних військових дій до літа 1704 р. було визволено значну частину Київщини, Брацлавщини і відновлено там козацький устрій [9, 48–50].

За козацькими легендами, зібраними Д.Яворницьким і Я.Новицьким, Семен Палій вмів обертатися на хорта (в різних тлумаченнях або вовка, або мисливського пса) і так пробиратися до ворожого табору.

Сюжети з козацьких переказів зустрічаються і в народних піснях. Наведемо цитату з пісні, складеної на початку XVIII ст.:

*Люлька в зубах зашкварчала,
Шабля в ножах забренчала –
Шабля різанину чує,
Люлька зарево віщує. (...)
Хто у лісі врівень з лісом,
Перевертень в лісі бісом?
То Палій (...) [12, 147].*

Як бачимо, Палій характеризується в ній як «перевертень», цим підкреслюється його військова майстерність і надзвичайні здібності.

Отже, українське козацтво наслідувало і зберігало певний обсяг культурних традицій Київської Русі. В першу чергу йдеться про традиції, пов'язані з «військовим світосприяттям». Однією з найбільш важливих наслідуваних традицій був культ воїна-звіра, поширений серед давньоруських військових станів.

Важливим є глибоке коріння цього культу і його архаїчність для періоду XV – XVIII ст. Так, якщо

в період давньої історії й середньовіччя культ звірів, в тому числі і культ вовка, був поширений серед військових станів багатьох народів, то для періоду пізнього середньовіччя – Нового часу культ звіра виступає як анахронізм. Існування культу воїна-звіра в Україні в цей період пояснюється специфікою формування військового козацького стану, що утворювався в рідкозаселених землях на кордонах з агресивними тюркомовними народами, і зберіганням українським козацтвом давніх традицій. Також існування культу в цей період є свідченням своєрідності й надзвичайної його важливості в більш ранні історичні періоди: в часи Київської Русі й давньої історії.

Образ воїнів-вовків зберегли численні пам'ятки фольклору козацької доби: історичні пісні, думи, перекази і легенди. В них воїн-звір нерозривно пов'язується з характеристиками, своєрідною таємною елітою тогочасного українського військового стану. В українському фольклорі воїн-перевертень, характерник нагадує міфічний персонаж перевертня-вовкулаку, людину-вовка. Але принциповою є відмінність: характерник, воїн-перевертень майже завжди є виключно позитивним образом, тоді як вовкулака змальовується злодієм або приреченим на поневір'яння. Явище позитивної, схвальної, доброзичливої оцінки воїна-перевертня є надзвичайно важливим в українській міфології козацької доби.

Український фольклор називає характеристиками видатних військових діячів козацької доби. Характерниками вважали кошого отамана Запорозької Січі Івана Сірка, провідників Визвольної війни брацлавського полковника Данила Нечая і лисянського полковника, провідника повстанців на Правобережній Україні Максима Кривоноса, фастівського (білоцерківського) полковника Семена Палія та інших. Збереглося багато козацьких легенд, переказів і народних пісень, які зображають їх воїнами-перевертнями. Це є важливим свідченням, яке пов'язує цих визначних українських полководців з культом воїна-звіра (воїна-вовка).

Дані українського фольклору козацької доби про воїнів-звірів є доказами існування культу

воїна-звіра (воїна-вовка) в українському військовому стані в XV – XVIII ст. Його слід розглядати як пережиток тотемного культу звірів, особливо вовка, образ якого в давні часи уособлював військову доблесть. Військовий культ звіра в козацьку добу був певним спадком аналогічного культу військових станів Київської Русі. Проте широка поширеність культу воїна-звіра в козацьку добу дозволяє розглядати його як окреме явище, яке бере свої витоки з часів Київської Русі й більш ранніх періодів.

Таким чином, культ воїна-звіра відігравав дуже важливу роль в козацьку добу української історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.
2. Бондаренко А. О. Культ воїна-звіра в Київській Русі // Українознавство. – 2010. – № 2. – С.209–214.
3. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
4. Залізник Л. Л. Первісна історія України, – К.: Вища школа, 1999.
5. Змієві Вали. Українські легенди та перекази / Упорядник С. В. Мишанич. – К., 1992.
6. Коваленко С. Нечай Данило // Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. – Т 1. – Київ, 2007.
7. Марін А. Феномен «характерництва»: фольклор та історія // <http://h.ua/story/66718>
8. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 1999.
9. Нариси з історії Макарівського району. – К., 2006.
10. Новицький Я. П. та ін. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.
11. Савур-могила: легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К.: Дніпро, 1990.
12. Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1990.
13. Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К., 2004. – 308с.
14. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т.2. – Львів, 1991.

Антон Бондаренко

Культ воїна-зверя в період казачества

Аннотація. В статті розглядається культ воїна-зверя в казацкую эпоху истории Украины. Хронологически стаття охоплює період з XV по XVIII вв. Проводиться аналіз різнопланових свідчень о культурі воїна-зверя в середі милітаризованного казацкого сообщества. Розглядається зв'язок між цим культом в казацкую эпоху і тотемическими военними обычаями более ранних исторических периодов. Дается обзор явления существования характера воїна-зверя в казачестве. Раскрываются фольклорные представления о способности мистического перевоплощения казака-колдуна. Используются исторические, этнографические и лингвистические данные. Тема статьи находится на пересечении исследований по украинской мифологии и истории военного дела.

Ключевые слова: Украина, казацкая эпоха, воїн-зверь, оборотень, характерник.

Anton Bondarenko

Cult of warrior-beast in cossackage

Annotation. Cult of warrior-beast in the Cossack period from XV till XVIII century is considered in the article. The author makes analysis of many-planned data about warrior-beast in the environment of military Cossack community. Connections between this cult in the Cossack period and totem military traditions of more early historical periods is examined. The author gives a review about the phenomenon of existing of kharakternyks who were the military elite of the Cossacks. Folklore conceptions about ability of mystic reincarnation of Cossack-kharakternyk are cleared up. Also author uses historical, ethnographical and linguistic data. The topic of this research is on intersection of Ukrainian mythology and history of warfare research.

Key words: Ukraine, Cossack age, warrior-beast, werewolf, kharakternyk.